

Duinmeiers versus boeren, Heren versus Regenten, 1680-1722

Tussen 1680 en 1722 woonden er konijnenkwekers ofwel 'duinmeiers' in de duinen tussen Petten en Callantsoog. Zij pachtten duinterreinen van de eigenaren (de Heren) die zo geld konden verdienen aan de duinen. De duinmeiers zaten tussen vele vuren: boeren, stropers, landeigenaren en dijkbeheerders. Dankzij de vele sociale conflicten en processen weten we hoeveel duinmeiers er waren. De bazen van de duinmeiers, de Heren, hadden op hun beurt weer veel te stellen met de machtige polder- en dijkbeheerders, de regenten, die konijnen als een bedreiging van de dijken zagen. Deze regenten waren de ondernemers van winstgevende nieuwe polders zoals de Zijpe en hadden goede contacten in 'Den Haag'. In 1713 begon een proces om de 'wildernissen en conijnduinen' ten westen van de Zijperzeedijk (ruwweg langs de huidige Westerduinweg). In 1722 kwam het proces tot een eind, waarbij de Heren het onderspit dolven.

Een moord

Dankzij een handgetekende kaart uit 1722 en andere stukken van het Heerlijheidsarchief van Callantsoog (nu te vinden in Haarlem) is bekend dat duinmeier Cornelis Gerritsz een huisje had halverwege het asfaltpad aan de noordwestkant van het huidige Eerste Water. Hij pachtte het duin van de toenmalige heer van Callantsoog, Cornelis Colterman. Het Eerste Water bestond toen nog niet, er was sprake van een vochtig 'buitenveld'. In 1710 sloegen Cornelis Gerritsz en zijn knecht de stroper Bessel Gijsbertsz Vos tot bloedens toe waarna de stroper overleed. Het ging er vaker hard aan toe in die tijd. De voorganger van Cornelis Gerritsz, duinmeier Claas Catz, werd in oktober 1699 afgetuigd door dezelfde stroper die in 1710 het leven liet. Catz moest daarna per viskar naar een lokale chirurgijn om zich te laten oplappen. Een paar jaar eerder, in 1697, schrijft de schout (hoofd politie) aan de heer van Callantsoog dat Claas Catz als messentrekker niet voor een kleintje vervaard was: " 't Is hier heel in 't wilt, elk regt hem selven; die de sterckste is sal wel haast het best regt hebben. De duynmaayer Klaas kat doet self ook regt over de gene, die hem te nae komen in sijn duyn, want hij snyt se met het mes in de huyl." Nog weer een paar jaar eerder, in 1694, werd Catz in handen en benen geschoten door boeren uit de Zijpe, die het niet duldden dat de vele konijnen die hij uitzette de dijk ondergroeven. Het ging er hard aan toe, als uiting van een belangenstrijd. De duinmeiers hadden de steun van de Heren, de boeren van de regenten. Conflicten tussen 'polder' en 'duin' zijn zo oud als hun beider bestaan.

De dynamiek onder de mensen

Rond 1700 duikt een viertal sociale groepen in de gerechtsstukken op, elk met een eigen belang. Allereerst boeren die vaak stroopten in het duin; zij wilden dat de dijken en hun landerijen konijnenvrij bleven. Door de duinmeierij werden de Zijperzeedijk en Zuidschinkeldijk echter door een overvloed aan konijnen kaalgevreten. De dijken verstoven ten dele en over de oostwaarts gelegen landerijen stooft zand. De Zijperpolder was toen niet het vlakke land van nu. In de Gouden Eeuw lagen er vele duintjes die pas in de 19e of 20e eeuw zijn vergraven. Deze zgn. nollen zijn grotendeels ontstaan in de lange periode van bedijking (1552-1597) toen o.a. na de Allerheiligenvloed (1570) veel zand diep landinwaarts stooft.

Een tweede, veel kleinere groep die figureert in processtukken van die tijd zijn de duinmeiers, die van de landheer een stuk duin (de wildernis) pachtten. Eerst goedkoop, later voor veel meer geld. In 1680 ging de noordoosthoek van het huidige Zwanenwater, toen Buitenveld of Buitengors genoemd, voor 10 gulden per jaar in de verhuur. Dit Buitenveld (de naam is gegeven door degenen die achter de dijk woonden) kende een meer natuurlijke voorloper in het restant van een brede kreek naar zee, het Oogmer Sijpke. Door de Allerheiligenvloed was dit water verbreed, maar ongeveer anderhalve eeuw later groeide, slibde en waaide het weer dicht. Rond 1680 lag er een stuifdijk om het Oogmer Sijpke af te sluiten. Duinmeiers als Claas Catz bezaten ook enig vee, vooral schapen. Direct ten noorden van de plek van het huisje van Catz ligt een stukje grond met de veldnaam Schapenkaai. De duinmeiers waren daarnaast toezichhouder met een zekere status. Zuidelijker, in Kennemerland, waren ze ook jachtopziener voor de landheer en hielpen wanneer deze ging jagen met bezoekers, vaak bemiddelde stedelingen of oude adel. Duinmeiers leefden echter vooral van de konijnenkweek. Konijnen werden letterlijk 'geplant' door ze van elders aan te voeren en in zgn. konijnenwarandes met uitgegraven 'pijpen' (gangen) uit te zetten. Dit om ze later te kunnen vangen met behulp van halftamme fretten, die ze de hollen uitjoegen. Vandaar het gezegde 'de pijp uitgaan'.

De derde eveneens kleine maar heel machtige groep is de bezittende landadel: de Heren van Callantsoog en – in die tijd – de Vrouwe van Petten, bijgestaan door hun secretarissen en de Schout, de lange arm van de wet. Zij bezaten het duin. Ze hadden geregeld grensconflicten want inhammen, de natuurlijke grenzen tussen duingebieden, verstoven en verlegden zich. De vierde groep ten slotte bestond uit de beheerders van polders en dijken: dit waren regenten met de machtige dijkgraaf als hoogwaardigheidsbekleder. Hierachter zat vaak kapitaal van rijke koop- en staatslieden die de polders mogelijk hadden gemaakt. Ze ontgonnen, benutten en vormden het landschap, voegden zich naar zijn natuurlijke mogelijkheden maar zetten het waar mogelijk naar hun hand.

Het oudste beeld van Pettemerduinen en Zwanenwater

Hoe oogde het landschap toen? Rond 1600, lang voor het Zwanenwater en de Pettemerduinen een herkenbaar duingebied met meren werden, lag er tussen de Spreeuwendijk in het zuiden en de Zuidschinkeldijk in het noorden een strandvlakte met krekens en duintjes. Zee kon bij storm tot aan de dijken komen en bij elke stormvloed was het spannend of ze het zouden houden. In 1898

a In het noordwesten lagen in 1722 de Hasekamer en het Kiefteglop, kleine veldjes die de bewoners van 't Oogh pachtten.

b In het zuiden lag het Pettemer Vlak, 'vanouds het Krabwater' afgesnoerd door de Pietersdijk of Spreeuwendijk.

c De duinmeiershuisjes waaronder 't huisje van Claas Kat' verwijzen naar de schaarse bewoning in het duin.

d De Zijperzeedijk is tussen de St.-Maartensweg en de Schagerweg sterk verstoven met zand van het voormalig Ketelduin.

e Van de 'Verloren dijk' geen spoor, wel staat er het woord 'stuifdijk' ter hoogte van wat nu het uitzichtduin is. De kunstmatige oriëntatie noordwest-zuidoost (ter afsluiting van het Buitenveld, nu Eerste Water) is nu nog goed herkenbaar.

f De grensscheiding tussen de oude Heerlijkheden, de 'Nieuwe dijk van de limietscheydinge' is nu niet meer van in het landschap terug te vinden; wel is er een rij palen geplaatst door Wim Klomp (Natuurmonumenten) en Frans Erinkveld (Staatsbosbeheer) in de jaren 80.

gebeurde het voor het laatst dat delen van het duin net achter de zeereep onder water kwamen. Ook de duinmeren kenden door de voorgeschiedenis met een half open zeereep vol geulen en gaten nog lang een zoute echo in de vorm van brakwatergarnaaltjes, waar de in de 19e eeuw gearriveerde lepelaars erg van houden.

Begin duinmeierij

In 1597 was de Zijperzeedijk, toen hij na meer dan 45 jaar gereed kwam, nog vrij van konijnen. Ten behoeve van de dijk, lieten de dijkbouwers bewust zeewaarts gelegen duinen zoals het hoge Ketelduin wegstuiven (zie pag 52). Ook maakte men strand en duin 'ruw' door het te eggen met behulp van paarden, waardoor landinwaarts gelegen dijken hoger konden opstuiven. Omstreeks 1680 zijn er zoveel duintjes opgestoven dat de Heer van Callantsoog en de Vrouwe van Petten het duin verpachten en Claas Catz hier als eerste duinmeier zijn nering heeft. In 1680 huurt hij de zuidelijke duinen van de Heerlijkheid van Petten erbij en in 1696 het Nolmerban (nu verdwenen duinen ca 2 km ten noordwesten van Camperduin). De Pettemerduinen gaan voor 100 daalders per jaar, het noordelijke stuk (het 'Oogmer Sijpke') voor 120. Forse bedragen die alleen met intensieve konijnenteelt werden terugverdiend. De grens tussen de Heerlijkheden van Petten en Callantsoog lag in het denkbeeldige vervolg van de huidige Zeeweg tussen St. Maartensvlotbrug en St. Maartenszee, die toen de St. Maartensweg heette. Claas Catz eiste een duidelijker begrenzing tussen de Heerlijkheden. Pas in 1701 kwam het daarvan toen de Heer van Callantsoog,

zijn schout en zijn secretaris het gebied elk voor een derde deel kochten en afpaalden. De grensmaal werd door de dijkgraaf en andere dijkbeheerders (hoofdingelanden) niet erkend en meteen omgehaald omdat deze op hun dijk zou staan. Dit grensconflict resulteerde in een nieuwe scheiding die ook nu nog de grens vormt tussen de huidige eigenaren van het Zwanenwater (Natuurmonumenten) en Pettemerduinen (Staatsbosbeheer). De grens is een rechte lijn, in 1701 overeengekomen en toen volgens de kaart uit 1722 een echte dijk waarlangs een greppel gelopen moet hebben. In 1713 verschijnt in de stukken ook een opvolger van Cornelis Gerritsz. Deze Ariaen Jansz Sonneveld (een veel voorkomende achternaam voor duinmeiers in Noord-Holland) fokte konijnen in het noorden, zijn grootvader Adriaen Pronck was in het zuiden (de Pettemerduinen) actief. Nog in het zelfde jaar boorden grootvader en kleinzoon meer dan 5000 gaten in het duin tussen Callantsoog en Petten. De konijnexplosie die volgde was een doorn in het oog van dijkbeheerders en boeren, ook de boeren die destijds land hadden in de 'Zuidduinen' van Callantsoog (thans Het Zwanenwater). Het conflict werd op diverse manieren uitgevochten. Duinmeiers en boeren gingen op de vuist, de dijkbeheerders procedeerden tegen de Heren. Het bestuur van de Zijpe en Hazepolder onder leiding van dijkgraaf Nanning Kien was bepaald niet tegen het stroppen van konijnen in het duingebied en stimuleerde de Zijper boeren zelfs om dit te doen. Als tegenmaatregel gijzelden de duineigenaren, de Heren van Petten en Callantsoog, af en toe zo'n Zijper stroper.

Het proces tussen regenten en Heren Een inspectiecommissie van de Staten van Holland die het conflict behandelde vond vele verse konijnengaten in de dijken. Tijdens het proces brachten de Heren in dat konijnen voor jacht en vacht nodig waren om "aldus nog eenige inkomsten te hebben uit hunne schamele heerlijkheden". De commissie gooide echter olie op het vuur door te adviseren dat iedereen, met alle mogelijke middelen, konijnen op de dijken mocht vangen. Schermutselingen en proces sleepen zich zo jaren voort. Uiteindelijk haalden de Heren van Petten en Callantsoog juridisch bakzeil. Mr. Albert Fabricius, raadspensionaris van Haarlem, wist in de loop van 1722 te bereiken dat 'in der minnen geaccordeerd' werd. De Heren bleken echter aan de ketting gelegd: tussen de Spreeuwendijk in Petten, de Noordzee, de Zuidschinkeldijk in Callantsoog en de Zijperzeedijk moesten konijnen zoveel mogelijk worden afgemaakt ten behoeve van de veiligheid van de Zijpe. Twee keer per jaar zou er ter controle een 'konijnenschouw' komen, waarvoor de Zijpe en Hazepolder speciale commissarissen aanstelde. Bij constatering van konijnen bij de dijk (die grotendeels als duin oogde) moest snel actie volgen. Ook werd de grens tussen het duingebied en de Zijperpolder letterlijk afgepaald van Spreeuwendijk tot de Zuidschinkeldijk. Het conflict was de doodsteek voor de duinmeierij. Duinmeier Adriaen Sonneveld kreeg uiteindelijk de opdracht zijn konijnen uit te roeien (te 'depopuleren') wat hij niet zonder reden weigerde. Na dreiging hem te 'depossideren' (onteigenen) en de erfpacht te beëindigen vertrok de duinmeier na gedeeltelijke betaling van enkele jaren achterstallige pacht. De konijnenschouw ging zeker tot 1854 door; in dat jaar werden nog twee nieuwe commissarissen benoemd. Daarna bleek handhaving niet meer nodig. Schermutselingen waren er vanaf 1722 al niet meer geweest.

Aan de historisch geograaf Henk Schoorl (in zijn boek 'Zeshonderd jaar water en land') danken we naast een deel van bovenstaand verhaal een reconstructiekaart van het Pettemerduin en het Zwanenwa-

ter rond 1722. Zijn beeld is gebaseerd op teksten, maar vooral op een kaart van Zoutman uit 1665 waarop in 1722 met een fijn penntje diverse aanvullingen zijn getekend. Het gebied dat in 1665 'strand' heet en gezien de ingetekende poppetjes en karren heel beloopbaar was, was anno 1722 niet meer vlak. Het Ketelduin staat ook op deze kaart, het is blijkbaar nog niet geheel verwaaid naar het achterland. De ligging op de kaart van 1722 komt vrijwel overeen met het huidige bochtige duin bij het Bokkeneiland. Charmant zijn de aanduidingen van diverse duinmeierhuisjes. Bij de (in 1722) nieuwe grensscheiding is de galg te vinden, uiteraard zo ver mogelijk van de bebouwing. De gewelddadige duinmeier Cornelis Gerritsz en zijn knecht Claes Duijmaer lieten hun leven echter niet hier. Zij werden op straffe van de dood voor de rest van hun leven uit Holland en West-Friesland verbannen. Al hun bezittingen werden verbeurd verklaard. Die eeuwigdurende verbanning viel overigens wel mee want later was Cornelis Gerritsz molenaar van de Harger watermolen waar hij tot zeker 1755 leefde. Hij is de stamvader van de familie Blom uit Hargen die zijn levensloop hebben uitgezocht.

Tenslotte

Door alle extra duinvorming en het weren van konijnen waren rond 1730 de Zijperzeedijk en de Spreeuwendijk veilig: ze braken niet meer door. Ook de vorming van nollen in de polder stopte. De verdere duinvorming voltrok zich westelijk van de dijk. In de 18e en 19e eeuw nam de massa zand toe en de afwatering af mede dankzij een door helmplanten opstuwende zeewering. Waar eens een (nat) veld was, zoals het Buitenveld, kwamen rietgaten en meren. In feite is de strandvlakte na te zijn afgesnoerd van de zee langzaam verdronken. In van nature gevormde duinen ontstaan wel vochtige duinvalleien (die in de winter nat zijn), maar deze hebben vrijwel nooit permanent water. In deze grootte zijn de meren een gevolg van het mede door mensenhand sluiten van de zeereep en groeien van de grondwaterbel.

De invloed van konijnen. Links een konijnenrijk landschap rond 1980 met kort afgebeten duinrozen, genomen vanaf het uitzichtduin kijkend richting Tweede Water. Rechts het landschap anno nu. Omdat hier geen vee graast, is de vergrassing na het vrijwel verdwijnen van de konijnen fors.

Bezit door de eeuwen heen

Eigenaren en exploitatie (ca 1725-1973)

Na het einde van de konijnteelt probeerden de Heren van Callantsoog andere manieren van exploitatie. Vanaf 1725 werden de 'Duinlanden en wildernis bezuiden Callantsoog' als wei- en hooiland verpacht. In 1757 stond er een eendenkooi in het Buitenveld op een terrein dat nu het Zomerpolder heet. Het was de tijd waarin de zeeduinen en de meren ontstonden. Jachtrechten werden niet verhuurd, de jacht was het voorrecht van de Heren. Mede daardoor viel er aan dit duingebied geen droog brood te verdienen.

Een eeuw later, in 1876, hielden de Heren van Callantsoog – nazaten van Philip Doublet, Johan Colterman en Albert de Veer – het voor gezien en ging de Heerlijkheid in de verkoop. Met de invoering van de grondwet van 1848 was het leenstelsel afgeschaft en hadden ze hun bestuurlijke macht verloren, ze waren alleen nog landeigenaar. In 1851 ontstond de gemeente Callantsoog met een gekozen bestuur dat de invloed van de Heren verder inperkte. Het gemeentebestuur bepaalde dat ze voortaan de schade door konijnen en hazen moesten vergoeden. De schrale weide- en bouwlanden brachten weinig op en de duinen met het moeras nog minder. Over de opbrengsten van de weide- en bouwlanden moest belasting worden betaald en vanaf 1874 gold dit ook voor het weinige dat het moeras opbracht. De povere inkomsten moesten vervolgens worden verdeeld over een groot aantal nazaten. Ook het besturen van de Heerlijkheid was er daardoor niet eenvoudiger op geworden. De nazaten hoopten dat het gebied in cultuur gebracht zou worden. Ideeën hiervoor leefden al sinds 1826. Enige jaren voor de verkoop lieten ze een plan tot droogmaking ontwerpen, 'hetwelk, met daarbij door een bekwaam waterstaatkundige vervaardigde tekening' aan de koper ter hand zou worden gesteld.

Een Haarlemse industrieel

Deze bekwaam vervaardigde tekening kwam in handen van Marie Prosper Theodore Prévinaire (1821-1900), de vermogende eigenaar van Prévinaire Katoenververij, later de Haarlemsche katoenmaatschappij. Op woensdag 8 en 15 november 1876 werd de Heerlijkheid Callantsoog in het logement De Toelast te Alkmaar bij opbod en afslag aan hem verkocht. Voor de hele Heerlijkheid betaalde hij circa 30.000 gulden, waarvan 15.750 gulden voor 'perceel 16', de Zuidduinen met het Zwanenwater. Ook verwierf hij de Noordduinen, het Buitenveld in de polder Koegras, het Luttickduin, het Kooibos en grote delen van de Uitlandse polder. Vrijwel het volledige strand tussen de gemeentegrens met Den Helder en de voormalige gemeente Petten werd eveneens zijn eigendom. Wie hoopte dat Prévinaire het Zwanenwater zou ontginnen en tot welstand zou brengen kwam bedrogen uit. Hij gebruikte het voor zijn eigen jachtplezier. De verkoop werd nog bijna afgeblazen toen er bij de bezichtiging van het gebied nauwelijks wild te bespeuren viel. Prévinaire ging in de lijn van zijn voorgangers door met het verpachten van stukjes land voor de teelt van aardappelen of boekweit en het verkopen van riet- en grasgewassen. Nieuw was dat hij zich als weldoener ontpopte. Voor de winter doneerde hij regelmatig een flink bedrag aan de armenpot, zodat de armlastigen van Callantsoog voedsel en brandstof konden kopen. Ook verraste hij de kinderen van Callantsoog meer

dan eens door zakken speculaas uit te delen met Sinterklaas. Op 22 december 1879 organiseerde hij op het dichtgevroren Eerste Water voor het eerst 'eene hardrijderij op schaatsen'. Prévinaire stelde hiervoor verschillende prijzen ter beschikking en de opbrengst kwam ten goede aan de behoeftigen in de gemeente. In Callantsoog was iedereen dan ook zeer ingenomen met 'mijnheer'. Afgezien van een afwateringssloot uit 1938 dateren alle sloten uit de tijd van Prévinaire. Ze werden gebruikt voor vervoer per (Giethoornse) punter en voor jacht en pleziervaart. Diep in het gebied aan de zuidoever van het Tweede Water stond een theehuis. De sloten zijn grotendeels dichtgegroeid, maar zijn nog wel zichtbaar in het landschap.

Conflicten met de Staat

Als eigenaar van de Noord- en Zuidduinen had Prévinaire de plicht de zeewering te onderhouden, bijvoorbeeld door het planten van helm. De Staat vond dat dit onvoldoende gebeurde en zo kreeg Prévinaire ongevraagd helmplanters in zijn terrein. In 1886 leidde dit tot een langlopend proces. De lont ging in het kruitvat toen een hevige storm, in de nacht van 22 op 23 december 1894, een duindoorkraak veroorzaakte in de Zuidduinen (tussen strandpalen 16 en 18) en enkele duinvalleien overspoeld raakten. Ter hoogte van Grootte Keeten sloeg 300 meter duin weg. Het water stroomde door het laaggelegen Botgat en beukte tegen de Van Oldebarneveltsdijk en de Voordijk van de Polder Callantsoog (aangelegd als zeewering in 1610, in 1894 een zwak binnendijkje). Voor de Staat was dit aanleiding om in te grijpen zonder rekening te houden met de eigenaar. Een conflict met Prévinaire was het gevolg, want die was van mening dat zijn eigendomsrechten geschonden werden en stond geen werken in zijn duinen toe. Het conflict bereikte zijn climax op 17 november 1898, toen van rijkswege het besluit 'tot aanwijzing ter onteigening van percelen, nodig voor de verzwarende en den aanleg van zanddyken in den buitenduinregel tusschen de Heldersche- en Hondsbosche zeewering' werd afgekondigd. Prévinaire ging hiertegen in beroep. Uiteindelijk kwam men tot een compromis en werd 225 hectare van het Zuidduin in erfpacht aan Rijkswaterstaat gegeven. Het had weinig gescheeld of Prévinaire was onteigend en het Zwanenwater was eigendom van het rijk geworden.

De N.V. Zwanenwater

In 1900 overleed Prévinaire, maar zijn naam leeft voort, o.a. in de Prévinaireweg in Callantsoog en het Prévinairestrand in het Zwanenwater. Na zijn overlijden erfden zijn dochters Elisabeth Aldegonde, Marie Henriette en Eugenie de voormalige Heerlijkheid. Door uitkopen en overerven werd Eugenie (1858-1928) in 1918 de enige eigenaresse. Het beheer van haar gebied liet zij over aan haar man, jonkheer Charles Frederik van de Poll (1855-1936). Zie foto.

